

Örbyhus slott

En arkeologisk förundersökning och antikvarisk medverkan

Bent Syse

UPPLANDSMUSEET

Örbyhus slott

En arkeologisk förundersökning och antikvarisk medverkan

Bent Syse

Omslagsbild: Örbyhus slott. Foto Henri Osti 1898. Upplandsmuseets samlingar, OD0191.

Upplandsmuseets rapporter 2015:35
Arkeologi

ISSN 1654-8280

© Upplandsmuseet 2015

Fotografier och bearbetning av planer: Bent Syse

Allmänt kartmaterial: © Lantmäteriet, dnr I2014/00634

Upplandsmuseet, Fyrstorg 2, 753 10 Uppsala
Telefon 018-16 91 00
www.upplandsmuseet.se

Innehåll

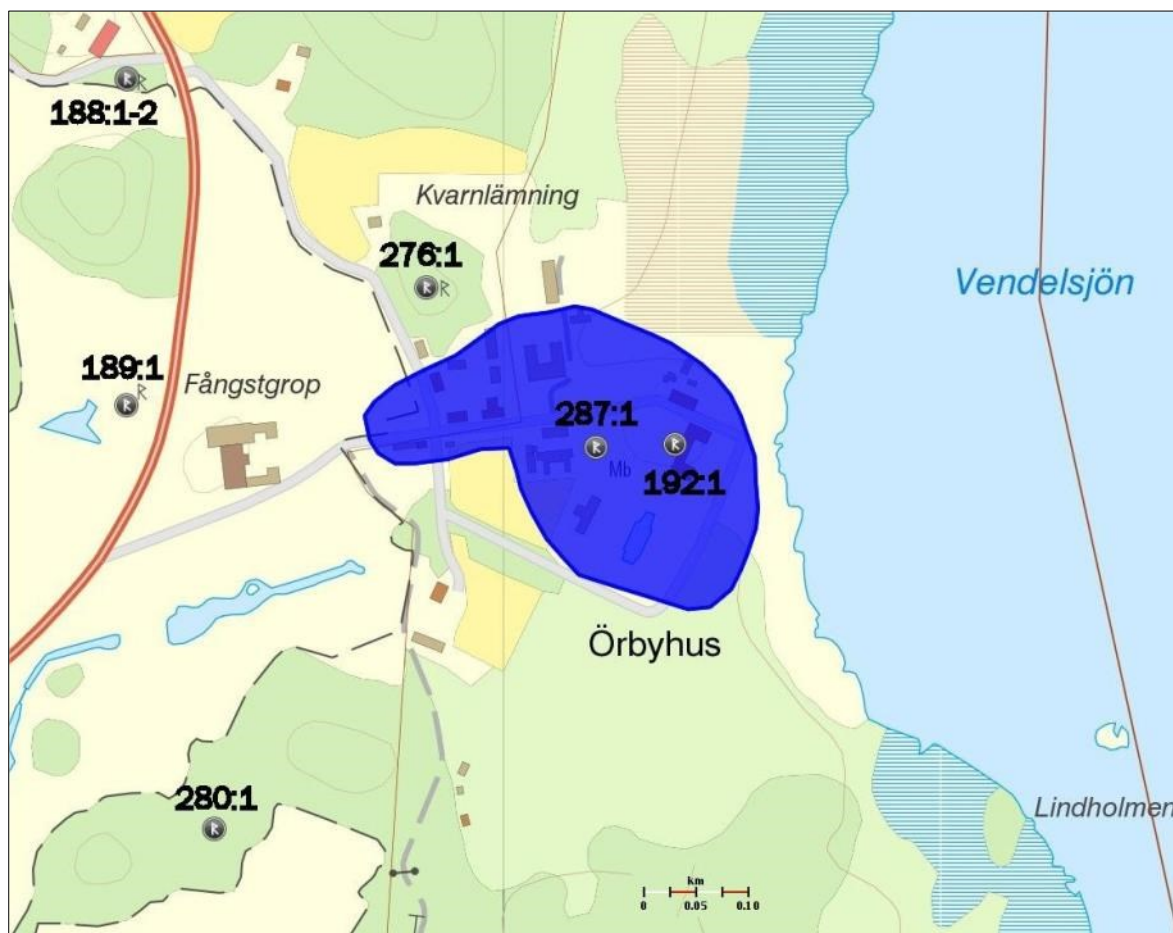
Inledning	6
Arbetsföretaget	7
Bakgrund	8
Örbyhus tidigaste historia	8
Tidigare undersökningar	10
Undersökningsresultat	11
Antikvarisk medverkan	11
Arkeologisk förundersökning	15
Sammanfattning	19
Referenser	19
Administrativa uppgifter	20

Inledning

Inför kommande schaktningar för anläggande av ny spillvattenledning inklusive markbädd och slamavskiljare har Länsstyrelsen i Uppsala fattat två beslut. Det första beslutet avser tillstånd enligt 3 kap 14 § för ändringar av byggnadsminnet och det andra beslutet avser ingrepp i fornlämningsområdet till fornlämning Vendel 287:1 (slottstomt), enligt 2 kap 12 §.

Det första beslutet avseende byggnadsminnet utfärdades 2015-04-15 och det andra beslutet avseende fornlämningen utfärdades 2015-04-22 med ett tilläggsbeslut 2015-09-28 som avsåg en alternativ delsträcka för spillvattenledningen.

Den antikvariska medverkan och arkeologiska förundersökningen i form av schaktningsövervakning utfördes under oktober och november månad 2015. Ansvarig från Upplandsmuseet var Bent Syse som också har sammanställt rapporten. Företagare tillika tillståndsansökare var Örbyhus gods AB.

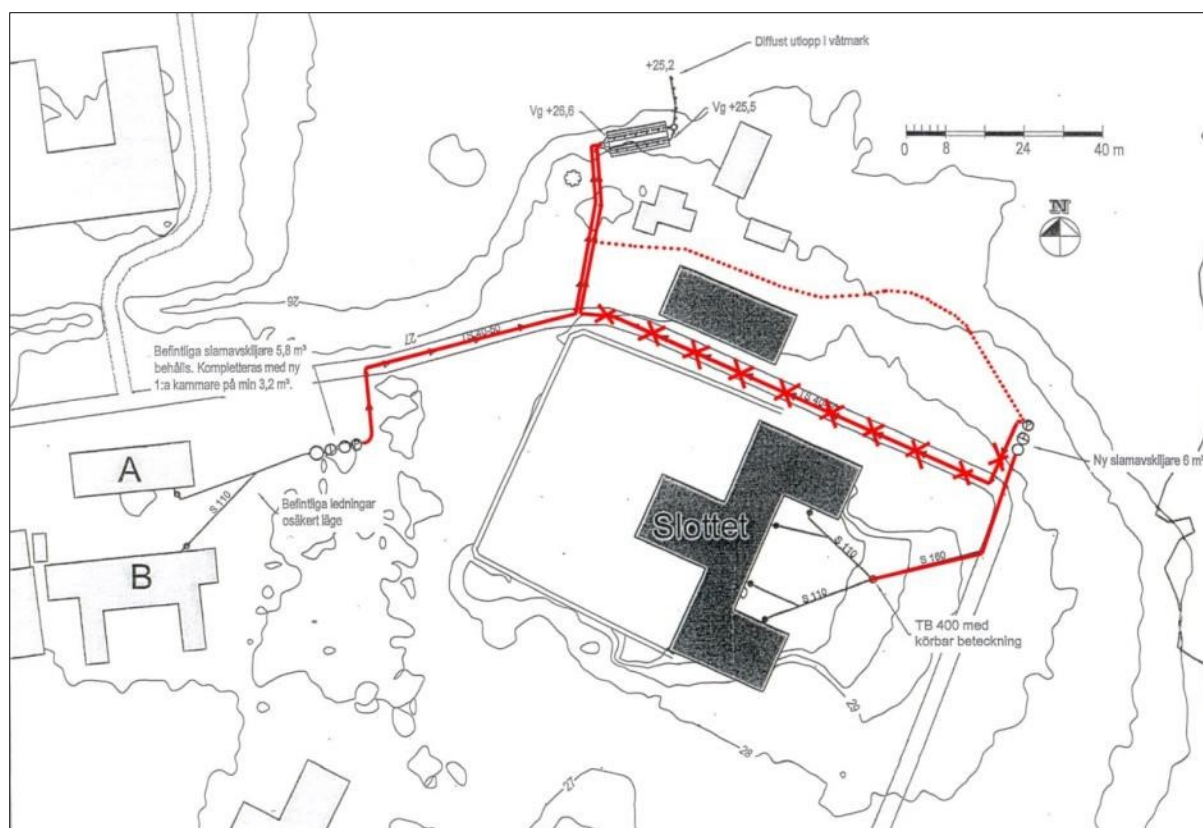
Figur 1. Området kring Örbyhus slott. Raå-numren för Vendels socken är som följer: 287:1 slottstomt (bevakningsobjekt), 192:1 slott (byggnadsminne), 276:1 kvarn (fornlämning), 188:1-2 älvkvarnsstenar (fornlämning), 189:1 fångstgrop (fornlämning) och 280:1 husgrund (bevakningsobjekt). Karta ur FMIS. Skala 1:7000.

Arbetsföretaget

I den första ansökan för tillstånd till nedläggning av ny spillvattenledning skulle den placeras i körbanan norr om slottet. Men efter ny ansökan kom den att stället placeras i en parkväg norr om den s.k. Ekonomien.

Mellan slottet och f.d. världshuset anlades en slamavskiljare intill befintlig sådan. Därefter schaktades det mot nordost och därefter mot norr ner till den nyanlagda markbädden för infiltration. Från denna gick spillvattenledningen genom parken i norr fram till en ny slamavskiljare, och från denna togs ett schakt upp mot slottsplanen där en tidigare slamkammare frilades. Från denna fanns befintliga ledningar upp mot slottet. Sammatagen längd på schakten blev ca 250 meter. Schaktningarna gjordes vid olika tillfällen under perioden oktober – november 2015.

De arbeten som föranledde ett tillstånd för byggnadsminnet Örbyhus slott, var i första hand om nya håltagningar i slottets murverk för ledningarna skulle ske. Övriga krav var att luftningsrör ska ges en diskret färg och om möjligt döljas av vegetation. Därtill ska marken återställas till samma utseende som innan ingreppen.

Figur 2. Plan över planerade arbeten på platsen. Den förkryssade sträckningen kom att utgå och istället grävdes den streckade sträckningen, enligt tilläggsbeslut 2015-09-28. Karta från länsstyrelsens beslut 431-1316-15. Skala 1:1500.

Bakgrund

Örbyhus tidigaste historia

Örbyhus omtalas första gången 1352 ('in curia mea Örby') och var sätesgård för Magnus Gisleson (Sparre av Aspnäs) 1352-53 (Janson et al 1974). Gården ärvdes av släkterna Sparre av Vik, Bielke och Krummedige och köptes 1451 av Johan Kristiernsson (Vasa) som byggde det gamla tornhuset, och efter honom till sonen Kristiern Johansson (Vasa), som lät det gå i arv sina båda döttrar Birgitta och Märta.

Efter en lång rad olika arv och tvister köper Gustav Vasa 1538 godset av sina kusiner. Han lät befästa Örbyhus med starka murar och kasematter som till stor del finns kvar idag. Borgen kom dock aldrig att tjäna som försvarsverk utan utnyttjades i stället som statsfängelse ända tills Gustav Banér, guvernören i Västergötland, förvärvade Örbyhus 1641 och byggde om fästningen till ett barockslott. Den mest berömda fången på slottet var Erik XIV som hölls fången där från 1574 till hans död 1577.

Efter ombyggnaden till barockslottet på 1600-talet har det skett en del smärre förändringar av byggnaden.

Figur 3. Örbyhus slott innan ombyggnaden till barockslottet. Graverat av Herman Padtbrugge 1686, efter teckning av Erik Dahlberg. Original i KB. Foto KB.

Figur 4. Örbyhus slott efter ombyggnaden till barockslottet. Graverat av Willem Swidde 1694, efter teckning av Erik Dahlberg. Original i KB. Foto KB.

Figur 5. Örbyhus slott efter ombyggnaden till barockslottet. Graverat av Erik Reitz 1694, efter teckning av Erik Dahlberg. Original i KB. Foto KB.

De tre ovanstående kopparsticken visar slottet i en förändringstid. På den äldsta bilden framträder det gamla tornhuset uppfört under 1400-talet. Vi ser också det kraftiga försvarsverk som anlades av Gustav Vasa under 1500-talet. På de två understa bilderna framträder det i slutet av 1600-talet ombyggda slottet, där tornhuset nu ingår som en del.

Två kartor över området visar slottsplaneringen med intilliggande park i söder, ganska överensstämmande med dagens kartbild. Utöver de kända byggnaderna i norr och väster finns inga andra konstruktioner noterade på östra sidan om slottet.

Figur 6. Detalj ur arealavmätning 1702, där inga ekonomibyggnader finns noterade intill slottet. Karta Lantmäteriverket. 03-ven-13 Arealavmätning 1702.

Figur 7. Detalj ur häradsekonomska kartan från 1859-63. Strax norr om slottet ligger det sk. Ekonomien men också en rad av de byggnader som finns idag är markerade väster om slottet. Karta Lantmäteriverket. J112-92-12 Häradsekonomska karta 1859-63.

Tidigare undersökningar

Bortsett från undersökningar koncentrerade till terrassen på västra sidan av slottet har inga andra sådana skett runt slottsbyggnaden. De på terrassen har haft som mål att kontrollera statusen för denna samt föreslå åtgärdsplaner för framtida renoveringsarbeten (Grenberger 2004 och Bäck & Holback 2013).

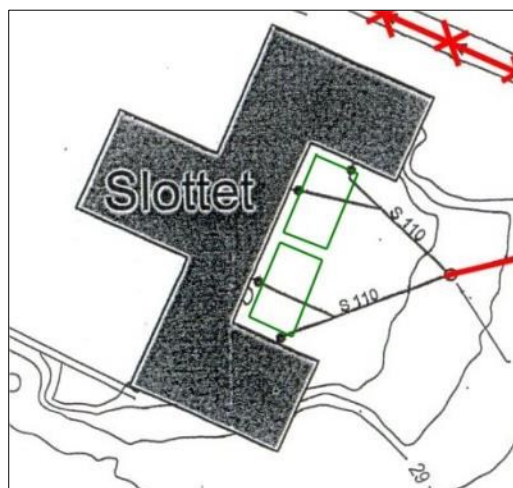

Undersökningsresultat

Antikvarisk medverkan

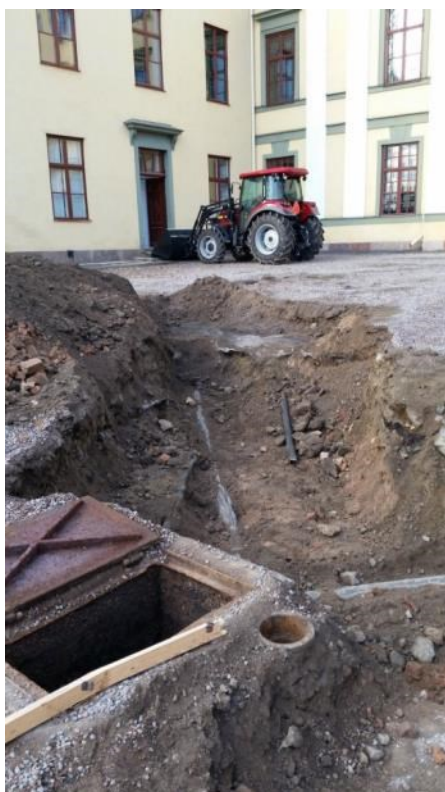
Enligt länsstyrelsens beslut lämnades tillstånd för arbetet under förutsättning att de skedde enligt inskickat ritningsunderlag (se figur 2). Därtill skulle kommande luftningsrör ges en diskret färg och om möjligt döljas av vegetationen. Alla eventuella nya håltagningar i slottets murverk ska samrådas med antikvarisk expert och godkännas av länsstyrelsen innan utförande. Vid alla eventuella nya håltagningar ska antikvarisk expert vara närvarande. Slutligen ska arbetet utföras när markförhållandena tillåter för att undvika markskador och marken ska efter avslutade arbeten återställas till lika befintligt innan åtgärd.

Den antikvariska medverkan skedde samtidigt som den arkeologiska schaktningsövervakningen. Ett problem som skulle kunna komma upp var om anslutningarna för spillvattenledningarna in mot slottets östra fasad var tvungna att bytas. Efter att ha schaktat fram spillkammaren, där förgreningarna in mot slottet samlades, kunde man konstatera att så ej behövdes. De gamla rören av gjutjärn var i så gott skick att de kunde behållas. Dessutom var de placerade under en kraftigare betongkaka 0,25-040 m tjock, som var gjuten ovanför de underliggande källarvalven utanför slottets östra fasad.

Figur 7. Enligt ritningsunderlaget ska det finnas fyra ledningar ut från slottet till spillkammaren. Men det visade sig att det fanns fem stycken. Dessa låg ovanpå underliggande källarvalv med täckande betong. Observera att ritningen inte är helt överensstämmande, då spillkammaren låg närmare slottet och mer centrerad.

Bortsett från att en ny fördelningsbrunn kom att ersätta spillkammaren, så togs golvet upp vid ingångarna på norra respektive södra flygeln. Detta för att koppla på det gråvatten som runnit i egna ledningar. Dessa kom nu att ansluta mot de befintliga gjutjärnsrören under golvet. I och med att gjutjärnsrören var i så gott skick behövdes inga nya håltagningar utföras. På norra sidan öppnades en yta av 1 x 2 m och på södra sidan motsvarande yta med en förlängning fram till en golvbrunn. I groparna under golvet fanns sedan tidigare andra vattenledningar och värmerör. För de tre återstående spillvattenledningarna behövde inte golvet tas upp.

Figur 8 (tv). Foto av spillvattenledningen som kommer från södra flygeln av slottet. Foto mot sydost 2015-10-30. Figur 9 (th). Spillvattenledningen som kommer från norra flygeln. Foto mot nordost, 2015-10-30.

Figur 10 (tv). Golvet upptaget strax innanför dörren på södra flygeln. Foto mot öster, 2015-10-30. Figur 11 (th). Golvet upptaget innanför dörren på norra flygeln. Foto mot norr, 2015-10-30.

Trots att arbetena med att gräva schakt skedde under hösten var markytan relativt hård och inga större markskador uppstod. Allt eftersom rör lades ner i schakten fylldes dessa igen, varvid större stenar och annat sämre fyllnadsmaterial lades åt sidan för att forslas bort vid senare tillfälle. Brunnslock är tillverkade i cement och företrädesvis placerade på undanskymda platser, bortsett från ytan mellan slottet och världshuset där tidigare brunnslock nu fått ett intilliggande lock, från den nya slamavskiljaren. Slamavskiljaren på östra sidan av slottet kom att placeras på norra sidan av en häck, som efter den vuxit upp igen, kommer dölja anläggningens lock.

Figur 12. Platsen för ledningsschaktet i parkvägen mellan slamavskiljaren i öster och fram till Ekonomien. När löven fallit och täkt ytan syns inga spår efter schaktningarna. Foto mot nordost, 2015-10-30.

Figur 13. Det igenlagda schaktet på norra sidan av Ekonomien. Foto mot nordost, 2015-10-30.

Figur 14. Foto av det igenlagda schaktet fram mot slamavskiljarna mellan slottet och värdshuset i bakgrunden. Som synes innehöll schakten en del stenar, troligen rivningsmassor efter raserande av delar till Gustav Vasas slott. Foto mot väster, 2015-11-10.

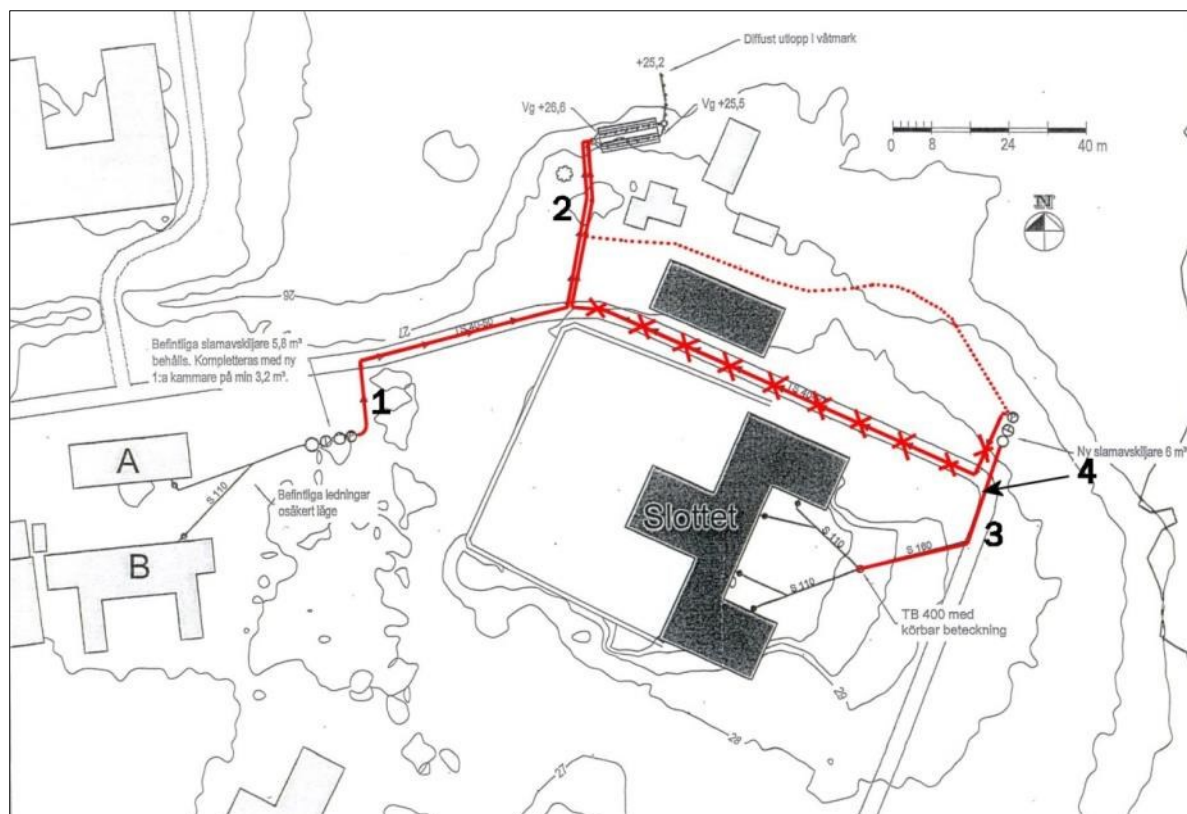

Figur 15. Brunnsslocket till slamavskiljaren i nordöst, som ligger placerad bakom en häck. Foto mot norr, 2015-10-30.

Arkeologisk förundersökning

Samtliga schakt observerades i samband med arbetena på platsen. Det enda som inte övervakades var anläggandet av infiltrationen i norr med tillhörande avlopp ut i våtmark. På denna plats var det sankt och ytan har långt fram i tiden varit en del av den i norr liggande våtmarken, även om det under senare år skett en viss uttorkning av ytan. Sammanlagt kunde fyra observationer göras inom schaktningssträckorna.

Figur 16. Schaktplan med arkeologiska observationer, 1-4. Skala 1:1500.

1. Vid grävande för en ny slamavskiljare och schakt fram till denna framkom i fyllningen en del större stenar (se figur 14 och 17) och ibland enstaka tegelstenar. Sannolikt rör det sig om raseringsmassor efter det att delar från Gustav Vasas murar rivits ner inför ombyggnaden på 1600-talet. Troligen består ytan framför slottet i väster av större mängder rivningsmaterial, uppblandat med jord och grus.
2. I schaktet fram mot infiltrationsanläggningen. Även här har det skett en uppfyllning, men denna gång har detta troligen ägt rum under senare tid, kanske under 1800-tal. I fyllningen fanns också här inslag av tegel (figur 18).
3. I schaktet på östra sidan om slottet fanns under grusytan en del inslag av tegel i fyllningen. Denna förekomst ökade i omfattning efter det att schaktet vinklat av mot norr, för att på sista sträckan fram mot slamavskiljaren bli ett kraftigt lager med mycket tegelkross, där naturlig marknivå inte kunde noteras. Också här rör det sig om rivningsmassor, som har använts för att plana ut ytan och skapa fastare mark. När detta skett är svårt att avgöra men troligen har det skett under 1600-talets slut (figur 19).

4. Vid denna punkt kunde nedre delen, möjligen grunden, till en mur iaktas i schaktet. Denna noterades först efter schaktningen, då fyllningen på denna plats bestod av mycket tegelkross och sten. Denna grund som bestod av naturstenar som var fogade med kalkbruk. Muren hade en höjd av 0,4 m över botten av schaktet och var ca 1 m bred och låg vinkelrätt mot schaktet. Någon synlig bevarad mur kunde inte noteras i ovanliggande tegelfyllning. Huruvida den utgjort en begränsning mot sjön eller varit en del i ett hus är svårt att avgöra. Troligen kan det ha varit en "parkmur" som begränsat slottsytan. Murengrunden ligger ca 30 m från norra flygelns hörn, ca 3 m utanför dess väggliv. Riktningen av grunden att döma är VNV-OSO och följer slottets norra vägglinje (figur 20-21).

Figur 17. Den kompletterande slamavskiljaren nedgrävd intill den befintliga. I schaktkanten för denna fanns en del stenar och även inslag av tegel. Foto mot öster, 2015-11-03.

Figur 18. Schakt fram mot infiltrationsanläggningen i norra delen. Foto mot norr, 2015-10-27.

Figur 19. Schakt fram mot slamavskiljaren i nordöstra delen. Vid kröken börjar ett tegellager att öka i tjocklek för att framme vid slutet av schaktet ha en tjocklek av 0,7 m. Foto mot norr, 2015-10-30.

Figur 20. Västra sidan av grunden till en mur. Foto mot nordväst, 2015-10-30.

Figur 21. Östra sidan av grunden till en mur. Foto mot sydost, 2015-10-30.

Utöver dessa fyra observationer gjordes inga andra. I övriga delar av schakten fanns fyllnadsmaterial framförallt norr om Ekonomien, där schaktningar skett tidigare. Andra schakt innehöll naturlig markyta bestående av sandigt grus, oftast under en 0,2-0,4 m tjockt grusig fyllning. Några fynd påträffades inte i schakten.

Sammanfattning

Under oktober-november månad 2015 utförde Upplandsmuseet en antikvarisk medverkan och en arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning vid Örbyhus slott (Vendel 287:1 och 192:1). Orsaken till uppdraget var att Örbyhus gods AB skulle lägga nytt avloppssystem från slottet och värdshuset och därmed anlägga en ny infiltrationsanläggning, två nya slamavskiljare samt förbinda dessa anläggningar med nya rör.

Vid den antikvariska medverkan bevakades arbetena ur en estetisk och antikvarisk synvinkel, framför allt om nya håltagningar skulle bli aktuella. Några sådan kom dock inte att ske. Arbetet utfördes i övrigt enligt länsstyrelsens anvisningar.

Vid den arkeologiska förundersökningen kunde fyra indikationer iaktas i schakten. På tre platser fanns uppfyllning, varvid en möjligen skett under sen tid. De två andra fyllningsmassorna bestod av raseringslager påförda under 1600-talet. På en plats framkom en grundsula till vad som tolkades kunna vara en mur. Denna kan tidigare ha utgjort en begränsning mot den intilliggande Vendelsjön. Några arkeologiska fynd påträffades inte i schakten.

Referenser

Bäck, M. och Holback, T. 2013. Murverksundersökning vid Örbyhus slott. UV Rapport 2013:110. Riksantikvarieämbetet.

Grenberger, J. 2004. Örbyhus slott. Gångarna. Arbets- och materialbeskrivning. Tierps kommun, Uppsala län. Grenberger Byggnadsrestaureringskontor. Uppsala.

Janson, R., Rahmqvist, S och Skoglund, L-O. 1974. Det medeltida Sverige. 1Uppland. 4 Tiundaland. Stockholm.

Administrativa uppgifter

Antikvarisk medverkan

<i>Plats:</i>	Örbyhus slott, Örbyhus 1:8, Vendels sn, Tierps kommun, Up
<i>Raä nr:</i>	Vendel 192:1
<i>Undersökningstyp:</i>	Antikvarisk medverkan
<i>Orsak till undersökningen:</i>	Anläggande av avloppsanläggning
<i>Fältarbetsperiod:</i>	2015-10-27—11-10
<i>Upplandsmuseets projektledare:</i>	Bent Syse
<i>Upplandsmuseets dnr:</i>	Km-325-2015
<i>Upplandsmuseets projektnr:</i>	8567
<i>Uppdragsgivare:</i>	Örbyhus gods AB
<i>Länsstyrelsens dnr och beslutsdatum:</i>	432-6851-14, 2015-04-15
<i>Länsstyrelsens handläggare:</i>	Liselott Blombäck
<i>Dokumentationsmaterial:</i>	Förvaras i Upplandsmuseets arkiv

Arkeologisk förundersökning

<i>Plats:</i>	Örbyhus slott, Örbyhus 1:8, Vendels sn, Tierps kommun, Up
<i>Raä nr:</i>	Vendel 287:1
<i>Undersökningstyp:</i>	Arkeologisk förundersökning
<i>Orsak till undersökningen:</i>	Anläggande av avloppsanläggning
<i>Fältarbetsperiod:</i>	2015-10-27—11-10
<i>Upplandsmuseets projektledare:</i>	Bent Syse
<i>Upplandsmuseets dnr:</i>	Ar-357-2015
<i>Upplandsmuseets projektnr:</i>	8567
<i>Uppdragsgivare:</i>	Örbyhus gods AB
<i>Länsstyrelsens dnr och beslutsdatum:</i>	431-1316-15, 2015-04-22 (tillägg 2015-09-28)
<i>Länsstyrelsens handläggare:</i>	Ann Luthander
<i>Dokumentationsmaterial:</i>	Förvaras i Upplandsmuseets arkiv
<i>Fynd:</i>	Inga fynd påträffades